

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta

Bakalářská práce

2013

Svitlana Fiyalka

**Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav bohemistických studií**

Bakalářská práce

Svitlana Fiyalka

Umělecká interpretace českých dějin v historické próze Aloise Jiráska

Art interpretation of Czech history in the historical prose by Alois Jirásek

2013

Vedoucí práce: PhDr. Zuzana Hajičková

Chtěla bych na tomto místě poděkovat své školitelce PhDr. Zuzaně Hajičkové za odborné připomínky, cenné rady a podporu, které mi poskytla v průběhu zpracování této práce.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 10.07.2013

Svitlana Fiyalka

Abstrakt

Práce se zabývá otázkami literárně-historického zasazení tvorby spisovatele Aloise Jiráska do tradice českého historického románu a charakteristikou jeho literárního ztvárnění historie. Alois Jirásek se totiž po vytvoření Československa v roce 1918 stal oficiálním symbolem literatury nového státu, na který navazovali mladší autoři ideově, tematicky, i po stránce formální výstavby děl. Jiráskova autorita nezeslábla ani v druhé polovině 20. století a Jiráskův způsob literárního výkladu českých dějin byl ideologicky zneužit.

Na základě literární analýzy dvou historických románů (Proti všem a Temno) autorka práce charakterizuje narativní styl Aloise Jiráska a popisuje, jakými výrazovými prostředky dosahuje spisovatel umělecké účinnosti svých děl. Autorka si klade i otázku, zda dílo Aloise Jiráska je živé dnes.

Klíčová slova

Alois Jirásek, historický román, interpretace české historie, husitství, literární rozbor

Abstract

The thesis deals with the issues of literary-historical situation of works by Alois Jirásek in the Czech tradition of the historical novel and characteristic of literary representation of history by the writer. The thing is that after the creation of Czechoslovakia in 1918 Jirásek became the official symbol of the literature of the new state, and younger authors followed him ideologically, thematically, and after the formal construction of works. Jirásek's authority didn't weaken in the second half of the 20th century, when his method of literary interpretation of Czech history was ideologically misused.

On the basis of literary analysis of two historical novels (*Proti všem* and *Temno*), the author of thesis describes Jirásek's narrative style and the means of expression that gives the writer the possibility to reach the art effectiveness of his novels. The thesis also puts a question whether the works by Alois Jirásek are alive today.

Keywords

Alois Jirásek, historical novel, interpretation of Czech history, Hussite movement, literary analysis

Obsah

Úvod.....	8
Kapitola 1. Přehled tvorby Aloise Jiráska a kritiky jeho děl	10
Kapitola 2. Jiráskovo vypravěčství	18
2.1. Architektonika románů	18
2.2. Role a úkoly vypravěče v románech.....	19
Kapitola 3. Jiráskovi hrdinové	23
3.1. Postavy románu Proti všem	23
3.2. Postavy románu Temno	25
Kapitola 4. Jiráskův jazyk.....	28
4.1. Analýza lexikálních prostředků	28
4.2. Analýza gramatických prostředků	31
Kapitola 5. Recepce díla Aloise Jiráska dnešním čtenářem	33
Závěr	35
Literatura.....	36

Úvod

Historická próza je krásná literatura, jež nám umělecky odhaluje dávné události, kulturu minulosti, duchovní podobu člověka předchozích staletí. Její hlavní funkcí je funkce estetická a cílem je čtenáře spíše pobavit než poučovat, poskytnout mu spíše uspokojení než historické vědomosti. Téma české minulosti ale na sebe často bralo i funkce mimoliterární. „*Historická próza v české literatuře již od dob obrozenských plnila výchovnou funkci a takové tendence v ní přežívaly ještě i tehdy, kdy už nebyly opodstatněny historickou situací*“¹.

Podobný stav byl příznačný pro mnohé slovanské národy, které hledaly v historické próze mravní posilu a povzbuzení. Pro českou literaturu přitom byla charakteristická existence osobité tradice, spjaté se jménem jednoho člověka, tradice záměrně udržované, na kterou navazovali jiní autoři, a to především z hlediska ideového. Jde o tradici jiráskovskou, v níž dějiny byly pojaté jako trvalý zdroj poučení a bojové energie národa, a historické události byly hodnocené z hlediska jejich významu pro široké vrstvy lidu².

Alois Jirásek, čelný představitel české literatury 19. století, vynikl svou historickou tvorbou. Jako jediný zpracoval období českých dějin od mytických dob až po národní obrození. Nejoblíbenějším a nejpropracovanějším obdobím u Jiráskova bylo však husitství. Jirásek se totiž ztotožňoval s názorem historika Františka Palackého v tom, že vrcholem českých dějin je husitství.

Ještě za svého života se Jirásek setkal jak s obdivem, tak i odporem. Vyčítali mu idealizování a zkreslení historie, výběr faktů s vlastenecky výchovnými záměry, nepropracovanou psychologii postav, příliš zdlouhavé až nudné líčení dějin, těžko čitelnou češtinu. Nelze ale popřít, že Jiráskovy romány měly velký význam pro povzbuzení českého národa. Například *Temno*, jehož knižní vydání se objevilo poprvé v květnu 1915, bylo do konce první světové války vydáno ještě pětkrát a ve velkých nákladech pronikalo na fronty.

Následkem této aktualizace Jiráskova díla se autor po vytvoření Československa v roce 1918 stal oficiálním symbolem literatury nového státu, jeho jméno bylo zneužíváno k propagaci politických idejí, a mladší spisovatelé na něho navazovali ideově, tematicky, i po stránce formální výstavby děl. Výmluvně tento fakt zachytil kritik F. X. Šalda: „*Jiráskovo dílo stává se již dnes díky té státní symbolizaci a tomu vnějškovému zmythologičtění čímsi neosobním, něčím, co je spíše instituce než teplá životní pokožka, spíše pomník než přítomnost a život. Brzy bude, obávám se, historickým dokumentem. Bude v muzejní vitrině a nad ním bude nápis: Oficiální literární styl z prvního desetiletí republiky*“³.

¹ Dokoupil, B. *Český historický román 1945 – 1965*, s. 41.

² Tamtéž, s. 58.

³ Šaldaův zápisník II, s. 252.

Po druhé světové válce byla navíc iniciována tzv. jiráskovská akce, která měla za cíl masové rozšíření literárních děl Jiráska. Tehdejší ministr školství Zdeněk Nejedlý doprovázel kampaň řadou přednášek a projevů, napsal množství propagačních brožur o Jiráskovi a doplnil jednotlivé svazky doslovy se „správnou“ interpretací Jiráskova díla. S jeho pomocí se Jirásek stal klasikem socialistického umění a jeho díla – povinnou literaturou ve školách.

Jiráskovská akce byla však hrubou ideologickou manipulací Jiráskova odkazu a různá hodnocení Jiráska se od té doby týkala spíše oné deformující interpretace než vlastní autorovy práce a tvůrčího stylu. Prozíravě to předpověděl už zmiňovaný kritik F. X. Šalda: „*Jiráskovo dílo je vydáno nebezpečí, že bude přeceňováno právě proto, že jeho účín druhotný, politický a časový, jest mnohem, mnohem větší než účín prvotní, ryze básnický*“⁴. Jinými slovy to později popsal spisovatel Josef Jedlička: „*Jiráska totiž nevnímalo jeho publikum jako spisovatele mezi spisovateli, jako literáta, ale jako uschovatele a tlumočníka národního mýtu*“⁵.

Spisovatel V. Vančura viděl příčinu odmítání Jiráska a jeho chápání jako naivního beletristy nebo velebení jako vrcholu slovesné tvorby v tom, že kritika četla jenom fabuli⁶. Literární historička J. Janačková také poukazuje na to, že většina studií Jiráska se zabývala poměrem mezi autorovou fikcí a jejím historickým pramenem a modelem (tento aspekt převažoval i v studiích jazyka)⁷. Sám Jirásek jednou poznamenal, že: „*Proti všem pochválili za historickou přesnost, což je malá útěcha při práci, která měla umělecké aspirace*“⁸.

Pro mě jako cizinku je Alois Jirásek pouze spisovatelem, umělcem a zajímá mě jenom jeho působení básnické (řečeno slovy F. X. Šaldy). Inspirovaná současnými pracemi takových badatelů jako Jaroslava Janáčková či Dobrava Moldanová, jejichž interpretace Jiráska je pro mě výrazně apolitická, snažila jsem se přečíst a vyložit si Jiráska bez ohledu na dosavadní výklady jeho děl, ujasnit si, jak spisovatel interpretuje české dějiny, hlavně období husitství, a jakými výrazovými prostředky dosahuje umělecké účinnosti svých děl. Cílem práce jsem proto učinila objektivní určení specifických rysů a kvalit Jiráskovy tvorby a těžištěm – netradiční literární analýzu dvou děl – *Proti všem* a *Temno*, totiž bez popisu fabule. Takto koncipovanou práci jsem rozčlenila do pěti kapitol: 1. Přehled tvorby Aloise Jiráska a kritiky jeho děl, 2. Jiráskovo vypravěčství (Architektonika románů, Role a úkoly vypravěče v románech), 3. Jiráskovi hrdinové (Postavy románu *Proti všem*, Postavy románu *Temno*), 4. Jiráskův jazyk (Analýza lexikálních prostředků, Analýza gramatických prostředků), 5. Recepce díla Aloise Jiráska dnešním čtenářem.

⁴ Šaldův zápisník II, s. 251.

⁵ Jedlička, J. *České typy a jiné eseje*, s. 61.

⁶ Janáčková, J. *Jiráskovo vypravěčství, ...*, s. 288.

⁷ Tamtéž, s. 289.

⁸ Tamtéž.

Kapitola 1. Přehled tvorby Aloise Jiráska a kritiky jeho děl

Díla Aloise Jiráska vznikají v širokém časovém rozpětí – od sedmdesátých let devatenáctého století do dvacátých let dvacátého věku – a jeho tvorba je stejně rozsáhlá žánrově. Zahrnuje povídky, novely, romány, románové cykly, pověsti a dramata. Tematicky se ale shromažďuje kolem událostí z české historie. Nejoblíbenějším a nejpropracovanějším obdobím je přitom husitství. Při podání historie se totiž Jirásek ztotožňoval s názorem historika Františka Palackého v tom, že vrcholem českých dějin je husitství. Pro celé Jiráskovo dílo je také charakteristické prolínání realistické a romantické metody⁹. Realistický postoj zaujímá autor při popisu historických událostí, zatímco prvky romantické dominují při vyjádření vlastního etického a vlasteneckého postoje.

Počátky Jiráskovy tvorby patří poezii, ve které se mladý básník obrací k rodnému kraji a trpkému údělu jeho obyvatel (*Žena podloudníkova*, *U rakve dělníkovy*), k národní historii (*Boží bojovníci*, *Při exekuci*), nebo vyzývá k boji za národní svobodu (*V lese*, *V boji*, *V bouři*). Souběžně vznikají i první prozaické práce – povídky. *Povídky z hor* (1878) vyprávějí o životě obyvatel rodného Hronovska. Jirásek vypracovává žánr drobné vesnické povídky, kde vykresluje jednotlivé typy venkovanů, zasazených do jednoduchého příběhu. Další dílo *Skaláci* (1875) o selském povstání na Náchodsku z roku 1775 se již ocitá na rozhraní mezi vesnickou povídkou a povídkou historickou. Svérázným přechodem k historické povídce byly i tzv. vojenské povídky, představující malé úseky, v nichž historický rámec byl omezen na určitou válečnou příhodu (*Felice Tankredo*, *Turečkové*, *Na krvavém kameni*). Vesnické a vojenské povídky se vyskytují i v pozdější tvorbě Jiráska, povídky historické ale tvoří nejobsáhlejší skupinu. Jsou to zejména povídky *Hejtmanská sláva* (1883), *Zemanka* (1885), *Maryla* (1885). Mezitím v Litomyšli, kde Jirásek pracoval na gymnáziu, vzniká nový typ novely z maloměstského života, novely s historickým zabarvením, a to přibližně v době, kdy vyrůstají Nerudovy *Povídky malostranské*. Z těchto Jiráskových prací, shrnutých v *Maloměstských historiích* (1890), jsou nejznámější novely *U rytířů* (1880), *Na staré poště* (1881) a *Filosofská historie* (1878), jejíž děj se soustřeďuje k revolučnímu roku 1848¹⁰.

Forma novely pomohla Jiráskovi najít klíč k historickému románu, který se stal jeho vizitkou. Zpočátku se Jirásek opíral o dosavadní tradici historického románu, kterou reprezentoval Walter Scott. Romantický scottovský román byl tehdy vzorem i celé české historické próze 19. století. K jeho základním rysům patřil dějově bohatý, napínavý příběh fiktivních postav a rámec jejich osudů tvořila konkrétní historická událost, v níž vystupovali i

⁹ Moldanová, D. *České příběhy*, s. 77.

¹⁰ Pešat, Z. *Alois Jirásek*, s. 434-437.

skutečné historické postavy. Vliv walterscottovské tradice se zvláště výrazně uplatnil v prvních románech *Na dvoře vévodském* (1877), situovanému do autorova rodného kraje na přelomu 18. a 19. století, v *Slavném dni* (1879), obrácenému k počátkům husitství, a v *Konci a počátku* (1879), líčícím zánik táborství a vznik jednoty bratrské v 15. století¹¹.

Před Jiráskem tehdy poprvé vyvstal v plné závažnosti základní problém historického románu – jak sladit historický aspekt díla s uměleckým. Existující romantická historická tvorba pečovala zejména o věrné vystižení dobového koloritu, zatímco historická věrnost vlastního děje nebyla otázkou prvořadou. Naproti tomu realistický román vyžadoval pro historický kolorit adekvátní děj, aby se obě stránky, umělecká a historická, prolínaly a tvořily jednotu. Jirásek tedy vyvinul hlavní úsilí k tomu, aby historické události tvořily ústrojnou součást vypravovaného děje. Jistou průpravu k realistickému historickému románu se staly jeho romány *Ráj světa* (1880), který sice navazuje na román *Ve dvoře vévodském*, ale má děj zasazený do Vídně 19. století, *Poklad* (1881), také zasazený do doby rokoka a představující reálnější variantu románu *Ve dvoře vévodském*, a *Sousedé* (1882), jenž je příběhem z 18. století z doby Prusko-rakouské války a v němž rozpracovává myšlenku o rozporu víry a vztahu k rodině a vlasti, jak ji načrtl už v povídce *U domácího prahu*¹².

Jirásek pochopil, že cesta k realistickému historickému románu nevede přes bohatě rozvětvenou dějovou osnovu plnou dramatických zvrátů a zápletek, nýbrž přes menší téma, fabulačně snáze zvládnutelné, umožňující přirozené rozvíjení prostého děje, který by se mohl stát nositelem širšího významu, hlubším svědectvím o době a jejím smyslu. Jiráskovo dosavadní úsilí v propracování realistické podoby historického románu vrcholí románem *V cizích službách* (1883), který se zabývá českou účastí ve válce o bavorské dědictví na začátku 16. století za panování Vladislava Jagellonského, dále románem *Psohlavci* (1884), jehož děj je vzat z chodských bojů v 17. století za jejich stará práva proti Vilému Lammingerovi, jemuž byli po bitvě na Bílé hoře prodáni a jenž vymohl zrušení chodských privilegií, a též románem *Skaly* (1886), v němž Jirásek zůstává u pobělohorské doby, provázené selskými rebeliemi¹³.

Jirásek ale chtěl přiblížit čtenáři celé epochy národní minulosti, a tak vytváří velká syntetická díla, ucelené obrazy jednotlivých dějinných období, v nichž již zřetelně vystupuje jeho ideová koncepce českých dějin i specifické rysy jeho historického umění. Všechny velké románové cykly, tj. Jiráskovy románové kroniky, je možné tematicky zařadit do dvou skupin: 1. popisujících dobu husitství (včetně jeho zániku v době pobělohorské) a 2. dobu národního obrození. Dobu husitskou zobrazil Jirásek ve třech románových skladbách. První trilogie *Mezi*

¹¹ Pešat, Z. *Alois Jirásek*, s. 438.

¹² Tamtéž, s. 439.

¹³ Tamtéž, s. 441.

proudy (1886 – 1890) – části *Dvojí dvůr*, *Syn Ohnivcův*, *Do tří hlasů* – vypravuje o vzniku české reformace v době Václava IV. Druhá trilogie *Proti všem* (1892 – 1893) – části *Skonání věku*, *Kruciata*, *Boží zástup* – líčí vlastní vznik husitství, jeho rozmach v době vzniku Tábora a jeho vyvrcholení bitvou proti křižákům na Vítkově. Třetí trilogie *Bratrstvo* (1900 – 1908) – části *Bitva u Lučence*, *Maria*, *Žebráci* – vypráví o bratčických vojscích na Slovensku a zobrazuje husitství v jeho pozdním období. K tematice husitské a reformační patří ještě nedokončený dvoudílný román o Jiřím Poděbradském *Husitský král* (1916 – 1920). Doba pobělohorská je nejlépe ztvárněna v románu *Temno* (1913 – 1915). Dobu národního obrození zobrazuje rozsáhlý pětidílný román *F. L. Věk* (1888 – 1906), který sleduje obrozenský proces v Praze i na venkově v souvislosti s ostatními událostmi v Evropě. Páteří románu jsou životní osudy dobrušského studenta, později kupce a osvícenského vlastence F. L. Věka a jeho syna Václava. Volným pokračováním *F. L. Věka* je čtyřdílná kronika *U nás* (1896 – 1902) – části *Úhor*, *Novina*, *Osetek*, *Zeměžluč* – vypravuje o národním obrození v rodném kraji autora¹⁴.

Nelze přehlédnout také Jiráskovy *Staré pověsti české* (1894), původně napsané pro mládež, v nichž autor sebral a beletristicky zpracoval nejznámější české pověsti. Vedle nejstarších pověstí o Libuši, Přemyslovi, o dívčí válce, Horymírovi aj., zaznamenaných ještě v Kosmově, Dalimilově, a pak i Hájkově kronice, shrnul Jirásek i pověsti novější o Ječmínkovi, Žižkovi, Kozinovi nebo slovenském Jánošíkovi.

Alois Jirásek psal i dramata. Ze své prozaické tvorby přináší smysl pro dramatickosti děje a reálné rozvíjení konfliktů, a také přirozenou dikci vycházející z lidového jazyka (jde-li o drama ze soudobé vesnice) nebo smysl pro archaické zabarvení řeči v dramatu historickém. Píše především hry z vesnického života: *Vojnarka* (1890), *Otec* (1894) a hry historické: *Kolébka* (1891), *M. D. Rettigová* (1901), *Gero* (1904), *Jan Žižka* (1903), *Jan Hus* (1911), *Jan Roháč* (1913 – 1914). Ve známých dramatech *Lucerna* (1905) a *Pan Johanes* (1909) využívá pohádkových motivů, aby se vyslovil k časovým otázkám politického života.

Literární historik Zdeněk Pešat postřehl, že vztah kritiky k Jiráskovi se měnil jak v průběhu života spisovatele, tak i po jeho smrti, a výrazně závisel na politickém postoji kritika a aktuální politické situaci. Jiráskovy první práce, přesněji práce ze 70. a 80. let devatenáctého století, se těší spíše pozitivní kritice. Například velmi kladný vztah k Jiráskovi má Jan Neruda, který píše: „byla v ní [povídce] *nezměrná hloubka citu a takové porozumění tragice národních našich dějin, že soud zněl všeobecně: zde máme před sebou historického vypravovatele první řady*“¹⁵.

¹⁴ Pešat, Z. *Alois Jirásek*, s. 448.

¹⁵ Pešat, Z. *Boj o Aloise Jiráka v zrcadle kritiky*, s. 14.

Mezitím básník František Kvapil v *Květech* roku 1886 píše: „*Psohlavci jsou nám kniha vzácně drahá, která by v žádné české rodině neměla scházeti. Ten bodrý, rázovitý český lid, jemuž burlacké jeho nářečí dodává tak zvláštní jadrné barvitosti, ve svém utrpení, ve svém zápase za zděděnou volnost musí zachvěti srdcem každého člověka, jakž tedy Čecha. Poezie a pravda sloučily se zde ve svazek nejpůsobivější. Nemýlíme se, tvrdíme-li, že Psohlavci jsou dnes nejlepší náš román historický*“¹⁶. Stejně vysoko oceňuje *Psohlavce* i spisovatel Václav Řezníček ve *Světozoru* z téhož roku: „*Psohlavci jsou spis tak původní a tak umělecký, že podle našeho skromného mínění lepšího v naší literatuře v tomto směru není*“¹⁷.

Z. Pešat cituje i literárního historika Leandra Čecha, vůdčí osobnost představitelů mladé kritiky tzv. Mladé Moravy, který charakterizuje Jirásku jako nejdůležitějšího zástupce beletristické tvorby historické. Vyzdvihuje na Jiráskovi to, že neupadá do psychologizování, že každou osobu kreslí s láskou, což dává jeho pracím klid a srdečnost, dále to, že studiem skutečných historických událostí nepropadl v té době vládnoucímu romantismu a že velmi zřídka osobně zasahuje do vypravování, že v líčení velkých dob přihlíží k prostému životu lidových vrstev s jejich radostmi a svízeli, touhami a žalostmi. L. Čech zároveň objevuje další významný rys Jiráskovy tvorby – typičnost jeho postav: „*Jakkoli F. L. Věk zcela individuálně jest kreslen, pomineme-li nejosobitějších událostí ze života Věkova, v jeho obraze zrcadlí se nám tolik rysů, které všeobecně společné byly značnému počtu českých jednotlivců*“¹⁸.

Přelom staletí naopak přináší Jiráskovi vlnu kritiky negativní, což bylo vlivem skepse mladé generace, její ztrátou bojových myšlenek a nadějí na samostatný český stát. Výmluvně to popsal kritik F. V. Krejčí: „*Každý z nás měl jistě svou dobu, kdy byl horlivým a vděčným čtenářem Jiráskovým. Když nám bylo 16, 18 let – tu jsme dovedli s celou myslí vžívat se v průzračné děje jeho knih, sledovat s vlasteneckým zápalem do nejlítějších bojů jeho bohatýry a cítit všechny slasti i strasti těch drobných, prostounkých dušiček, jimiž naplnil své vypravování. Ale pak přišla léta hlubokých přerodů, nové myšlenky z ostatní Evropy se hrnoucí nás zaujaly, složité problémy, v nichž hledala naše doba s úzkostným zájmem formuli budoucnosti. Čím tu pro nás mohla být jiráskovská minulost? Čím nám mohl být spisovatel, jenž nesdílel našich pochyb, úzkostí, nenávistí a nadějí, jenž bral člověka jak byl, hotového, prostého, uceleného, individuálně nijak nevzepjatého, niterně neprohloubeného, prostou jednotku v tom velikém vlnění milionů, jemuž říkáme historie národa? Tyto historie Jiráskovy byly oblíbenou četbou vlasteneckého šosáctva, a to nám stačilo, aby nám byly cizí*“¹⁹.

¹⁶ Pešat, Z. *Boj o Aloise Jirásku v zrcadle kritiky*, s. 15.

¹⁷ Tamtéž, s. 16.

¹⁸ Tamtéž, s. 17.

¹⁹ Tamtéž, s. 35.

Kritik A. Vrzal také odpověděl na *Dvojí dvůr* divokým útokem na Jiráska. Prý zcela záměrně zkresluje historické postavy, zachází nešetrně s historickým materiálem, celá jeho práce je nesena snahou, aby se husitství od počátků skvělo nadpozemskou čistotou, aby kolem jeho bojovníků bleskotala svatozáře na účet druhé strany²⁰. Ještě ostřejší byla Vrzalova kritika románu *Proti všem*: „*Přiznáme se, že podobně nudných prací od Jiráska dosud jsme nečetli. Obyčejný čtenář nenajde v ní zajímavého románu, kdo pak bude chtít seznámit se s historickými událostmi té doby, nebude jich hledat v epeji Jiráskově*“²¹.

Jedním z protijiráskovských kritiků byl F. X. Šalda: „*Pan Jirásek je mi bez odporu svědomitý a silný, pracovitý literát. Ale nemohu ho uznat za velkého historického umělce a básníka. [...] Psychologická stránka jeho díla mi v tom brání. [...] Tak jako mi totiž nestačí, aby umělec objektivně otiskl a reprodukoval správně současnost, stejně tak nestačí k umění, aby objektivně správně a pravděpodobně kombinoval minulost. Na čem v umění záleží a jen záleží, je, aby bylo prožito a procítěno*“²².

F. X. Šalda kritizuje také Jiráskovo chápání historie jako neustálého boje: „*Jirásek mnohem, mnohem víc než Palacký dává dějinám českým smysl osvobodivý [...]; dějiny české jsou mu předem bojem proti všeho druhu tyraním, proti tyranii církevní právě jako proti útisku feudálnímu; bojem za svobodu svědomí jako za vyšší úroveň života a bytu hmotného*“²³. Jako negativum vidí též Šalda lidovost Jiráskovy tvorby, nepřítomnost individuálního hrdiny v jeho románech: „*Jiráskovi chybí intuitivní smysl pro geniální individuum; u něho není valeurového odlišení vůdce od vedeného, tvůrce od tvořeného, vynálezce od napodobitele. Ano, právě nejtrpnější a nejméně intenzivní složky životné jsou u něho podány nejšťastněji; je to spíše malíř davového ovzduší a prostředí než vlastního myšlenkového nebo duševního dramatu dobového*“²⁴.

Proti Jiráskovi stanul i dekadent Arnošt Procházka, který mu vyčítal nedostatek tvůrčí potence: „*Jiráskova díla jsou nekonečná variace příbuzných scén milostných na pozadí nějaké veliké doby. K nim přistupuje řetěz přednášek ze školního dějepisu, silná dávka kronikářské erudice, primitivní partie z kulturní historie v povšechných rysech, opakovaných generalizacích a hrubých náčrtech příručních knih a konverzačních slovníků, suše, jako z katedry vyložených, vlastenecké exkurze a vybidky, nepatrné kvantum koloritu dobového, vybaveného, povrchního a lehkého, několik archaických drobnůstek, slov a frází...*“²⁵.

²⁰ Pešat, Z. *Boj o Aloise Jiráska v zrcadle kritiky*, s. 29.

²¹ Tamtéž, s. 32.

²² Tamtéž, s. 40.

²³ Šaldův zápisník II, s. 248.

²⁴ Tamtéž, s. 249.

²⁵ Pešat, Z. *Boj o Aloise Jiráska v zrcadle kritiky*, s. 46.

První světová válka zase přinesla rozmach vlasteneckého postoje a s ním i popularitu Aloise Jiráska. Jeho *Temno* mělo velký význam pro povzbuzení českého národa, českých vojáků. Poprvé román vyšel 16. dubna 1915. Během tří týdnů byl rozebrán a již 4. června vychází vydání druhé. V březnu 1916 vychází třetí, a pak ještě tři do konce války²⁶. Spisovatel František Langer vzpomíná: „*To bylo za mého pobytu v legiích. Jedna z největších cenností pro českého vojáka za hranicemi byla kniha psaná v jeho rodném jazyce. [...] Jiráskovy knihy byly nejhledanější četbou. Jejich vliv bylo možno spatřit i na ozdobách vagonů-těplušek, v kterých legionáři jezdili a bydlili takřka nastálo a jejichž vnější stěny si všelijak okrašovali. Byli na nich často nápisy z Jiráska, například „Z Čech až na konec světa“, nebo výjevy z jeho děl, význačné postavy, husitští bojovníci, ba jeho psohlavci se svým ovčákem a praporem se stali skoro emblémem této zahraniční armády. [...] Jeho jméno, citáty z jeho knih, připomínky jeho dějinných motivů se ozývaly při každé příležitosti, v projevech, v novinových člancích, ba i ve vojenských rozkazech, takže Jirásek jako by svým dílem a významem byl jedním z duchovních patronů této naší zahraniční armády*“²⁷. Jádrem Jiráskova historismu viděl přitom Langer v jeho českosti, v hluboké znalosti a pocítění českého člověka. „*Naším dospělým byl Jirásek tak národním spisovatelem, že číst ho, mít v knihovně několik svazků nebo celou řadu jeho knih, vázaných do popelavého plátna s Alšovou iniciálou a úvodní kresbou, bylo totéž jako vyvěšený černobílý prapor příznání k českému vlastenectví*“²⁸.

Přirozená časová aktualizace Jiráskova díla se stala příčinou, že se autor po vytvoření Československa v roce 1918 stal oficiálním symbolem literatury nového státu. Byl to ale čas hlubokého úpadku české historické prózy, poněvadž se dostala do situace, kdy se její národně uvědomovací poslání stávalo anachronickým, nebyla přitom připravena přijmout funkce nové, spojené s aktuálními otázkami. Jiráskovo dílo se tedy stalo překážkou v dalším vývoji historického románu. Bylo příliš silným magnetem, kterému většina autorů v menší či větší míře podléhala. Spisovatelé jako J. Vrba, F. Hamza, Č. Kramoliš, J. F. Karas, J. Š. Baar nebo L. Mašíňová přejali Jiráskovu koncepci českých dějin, v jejímž duchu zachycovali jako vrcholné okamžiky dobu husitskou a obrozenskou, zatímco z období pobělohorského upírali pozornost hlavně k selským vzpourám. Jejich tvorba byla svou povahou demokratická, ale poněvadž v ní byl pojem lid ztotožňován především s venkovským obyvatelstvem, zůstávala v zajetí tradicionalismu. Zmínění autoři vycházeli z důkladného archivního studia a po stránce kompoziční byla pro ně vzorem Jiráskova forma historické kroniky²⁹.

²⁶ Pešat, Z. *Boj o Aloise Jiráska v zrcadle kritiky*, s. 67.

²⁷ Langer, F. *Byli a bylo*, s. 253.

²⁸ Tamtéž, s. 252.

²⁹ Dokoupil, B., s. 42-45.

Nové vývojové úseky českého historického románu iniciovalo ve třicátých letech 20. století *Bloudění* (1929) J. Durycha a *Rozmarné léto* (1926) V. Vančury. F. X. Šalda hned postřehl, že „*Vedle Durycha, vedle Vančury je to [dílo Jiráskovo], jako bys postavil papier mâché vedle bronzu*“³⁰. Názor kritika ale nemusí být totožný s názorem většinového čtenářstva, což prokázala hojná účast lidí při pohřbu Aloise Jiráska v roce 1930: „*Tatínek mě držel vysoko nad hlavami zástupu a vzpomínám si, že mě děsily a stísňovaly tváře, po nichž stékaly slzy. Neboť opravdu se tenkrát na tom pohřbu plakalo, mrtvý byl zahrnut poctami téměř královskými a na poslední cestě jej doprovodily statisíce prostých lidí z celé země. Snad všichni cítili, že skrze tohoto muže dotýkají se vlastní minulosti, snad v něm oplakávali poslední velkou postavu národního obrození, možná že mnohé vedlo do ulic jakési obecné vlastenectví, které veřejně a svobodně osvědčovat bylo pořád ještě vzácné. Jistě je, že se tu přišli rozloučit se spisovatelem lidovým a milovaným*“³¹. V nekrologu o Jiráskovi také literární historik a kritik Arne Novák vyslovil myšlenku, že: „*sama osobnost Jiráska se asi stane součástí národního mýtu jako postava Dalimilova, Balbínova, Palackého, ale sotva umenší zálibu v jeho knihách a lásku k nim. Neboť ty náleží již dnes k základům tradičního češství jako prst' z Řípa, jako oblouky Karlova mostu, jako kameny v bráně Blaníka*“³².

Poválečná léta 1948 – 1956 znamenají ve vývoji českého historického románu etapu zúžení tematického záběru a stylové unifikace. Jsou to léta, kdy prezident K. Gottwald dal k blížícímu se 100. výročí od narození A. Jiráska podnět k tzv. jiráskovské akci. V rámci ní začala v roce 1949 vycházet edice „Odkaz národu“, obsahující všechny hlavní Jiráskovy práce, která ke konci projektu v roce 1958 vydala Jiráskova v celkovém nákladu 3 485 000 výtisků³³. Hlavní „kurátor“ jiráskovské akce Zdeněk Nejedlý prezentoval Jiráskova díla jako nejlepší učebnice českých dějin, v kterých čtenář, vedený „správnou“ interpretací, nacházel pravý původ komunismu – už Tábor byl jeho kolébkou. Z postavy Jana Husa tedy vznikl sociální revolucionář a z husitství – lidové hnutí za sociální spravedlnost. Společenský význam Jiráskových děl viděl Z. Nejedlý také v lidovosti jeho tvorby (národ je lid)³⁴ a v jeho dílech nacházel i výstrahy proti „*dnešnímu Temnu, stále ještě se udržujícímu v našem lidu*“³⁵, proti reakci usilující o návrat do předchozího stavu, která „*čihá i teď, a proto i teď musíme být připraveni. Proti všem, kteří by nový, námi spoluvybudovaný svět chtěli ohrozit*“³⁶.

³⁰ Šaldův zápisník II, s. 250.

³¹ Jedlička, J., s. 60.

³² Janáčková, J. *Jiráskovo vypravěčství ...*, s. 288.

³³ Bauer, M. *Ideologie a paměť*, s. 182.

³⁴ Nejedlý, Z. *Alois Jirásek a společenský význam jeho díla*, s. 19.

³⁵ Nejedlý, Z. *Doslov*. In A. Jirásek. *Temno*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy 1955, s. 640.

³⁶ Nejedlý, Z. *Doslov*. In A. Jirásek. *Proti všem*. Praha: Naše vojsko 1950, s. 619.

Spisovatel J. Jedlička poukazuje, že Jirásek měl vždy antikomunistický postoj a nemůže za to, že režim padesátých let z něj vytvořil „*modlu, realistu všech realistů, klacek, kterým se bili po hlavě modernističtí spisovatelé, klasika všech klasiků a povinnou četbu národa. [...] Jako kdysi v Rusku Tolstoj či Gogol, tak u nás Němcová a Jirásek byli tak neodmyslitelnou součástí národní kultury, že bylo pohodlnější přijmout je za své, přeinterpretovat je, než je z kultury vypovědět a kvalifikovat tak jejich dílo jako opoziční četbu a jinotaj. Podobně se to stalo s řadou jiných děl – nevyjímaje Haškova Švejka, který byl po krátkém rozpačitém váhání pasován na proletářský symbol a předrevolučního bojovníka*“³⁷.

J. Jedlička přitom zdůrazňuje, že Jiráskovo dílo bylo způsobilé k přeinterpretování komunistickým režimem, blízké k marxismu, kvůli černobílému chápání dějin jako produktu ideologického sporu, pojetí pokroku jako kvantitativního přírůstku v čase a také víře ve váhu nevědomých lidových trendů. „*Z tisícileté národní historie vybírá [Jirásek] pouze několik krátkých období [období předdějinné, husitství, barok a národní obrození], ta pak akcentuje na úkor ostatních epoch a přikládá jim klíčový historický význam. [...] Jirásek se důsledně vyhýbá historickým epochám konstruktivním, obdobím dovršitelským, dobám relativně nekonfliktním a oněm dějinným úsekům, v nichž převládala určitá, obecně platná ideologie [období svatováclavské, přemyslovské, doba Karlova, veleslavínská a rudolfínská]. [...] Zabývá se středověkem, opomíjí Jirásek právě ta období, v nichž hlavní středověká idea, křesťanský universalismus, došla svého naplnění, a vyhledává ony vlastně řídké okamžiky, v nichž byla rozbita schizmatem anebo překryta zbytnými nacionalistickými city*“³⁸.

Jirásek, možná, je viněn subjektivního výběru historických událostí. Objektivní podání dějin ale neexistuje. Pozorné přečtení jeho děl vede navíc k zjištění, že autor nepracuje se schémata, nevidí své postavy černobíle. I když dává čtenáři pocítit slávu husitství, nezastírá tragičnost bratrovražedné domácí války. Husité nejsou u něho jen božími bojovníky, ale i krutými násilníky. Jirásek také staví před čtenářem dodnes platné hodnoty lidskosti, slušnosti a tolerance: „*konečným měřítkem hodnoty člověka je mu míra lidskosti, již přiznává nejen postavám husitů nebo pronásledovaných nekatolíků, ale i lidem z opačného tábora. Jen jedno neomlouvá – fanatismus, zbavující člověka schopnosti vnímat a ctít druhého jako člověka*“³⁹. Také *Temno* „*znamená mnohem víc než rekatolizaci a náboženský útisk. Temná je v Temnu každá slepá víra v autority, sugerovaná člověku orgány moci, temná je každá nesnášenlivost. Temný a smutný je u Jiráskova svět, který překáží lásce ve jménu názorových rozdílů*“⁴⁰.

³⁷ Jedlička, J., s. 62.

³⁸ Tamtéž, s. 63-64.

³⁹ Moldanová, D., s. 86.

⁴⁰ Janáčková, J. *Alois Jirásek*, s. 426.

Kapitola 2. Jiráskovo vypravěčství

Specifické rysy Jiráskova umění představuje vypravěčství, které spojuje v jediný epický tok velké historické scény i drobné události, popis prostředí, jednání postav stejně jako obraz jejich vnitřního světa. Jiráskův vypravěč může mít přitom několik rolí a plnit různé úkoly. Nejlépe rozvíjí své možnosti a ukazuje své přednosti v románu-kronice – rozlehlé románové skladbě, která volným dějovým tokem zachycuje v chronologickém sledu a v rozsáhlejších časových úsecích koloběh životního dění ve vybraném prostředí.

2.1. Architektonika románů

Uvolněná kronikářská kompozice, stlačující obraznost na minimum a zahrnující do dějové linie montáž historických dokumentů a materiálů, byla poměrně rychle oceněna jako Jiráskův přínos české historické próze⁴¹. Nejvíce „kronikářskými“ jsou jeho prózy *F. L. Věk a U nás*. Romány *Proti všem* a *Temno*, i když jsou kronikami, mají své kompoziční zvláštnosti.

Svéráznou výstavbou díla *Proti všem* se Jirásek pokusil o konfrontaci tradičního románu s eposem ale bez heroické osobnosti⁴². Tento „list z české epopoje“, jak nazval dílo sám Jirásek, zachycuje nejdramatičtější moment husitství, chvíli, kdy ze spontánní reakce na Husovu smrt vzniká velké společenské hnutí. Román má tři části, prostřední tvoří jádro románu, první a třetí mohou být chápány jako prolog a epilog. První část, nazvanou *Skonání věku*, charakterizoval básník Jaroslav Vrchlický jako „lyrický zpěv“, v němž do popředí vystupuje krajinářský element a je zachycena zvláštní atmosféra náboženského zánícení, v němž lidé opouštěli své domovy a odcházeli budovat město Tábor, které mělo být královstvím božím na zemi. Část druhou, *Kruciatu*, chápal Vrchlický jako epickou, vypravující o tažení císaře Zikmunda do Čech s kulminací bitvy na hoře Vítkov. *Boží zástup*, část závěrečnou a počtem kapitol i rozsahem nejkratší, nazval básník dramatickým zakončením díla, zachycujícím vnitřní problémy Tábora i celého hnutí⁴³.

Kompozice *Temna*, popisujícího dobu po porážce husitského hnutí na Bílé Hoře, kdy duchovní život českého národa ovládla katolická církev a nekatolíci byli pronásledováni jezuitami, je něčím mezi románovou kronikou a tradičním románem soustředěným na fiktivní příběh malé skupiny lidí nebo jednotlivců. Proti úplné příslušnosti k románové kronice hovoří malý časový úsek, který děj románu zabírá (příběh románu začíná korunovaci Karla VI. v roce 1723 a končí svatořečením Jana Nepomuckého roku 1729, popisuje tedy jenom šest let) a akcentování i fiktivnost ústředního příběhu a jeho nositelů – ústředních postav. Na

⁴¹ Janáčková, J. *Jiráskovo vypravěčství...*, s. 290.

⁴² Janáčková, J. *Alois Jirásek*, s. 303.

⁴³ Tamtéž, s. 301.

druhé straně není *Temno* tradičním románem, protože se dílo rozbíhá do četných epizodických příběhů, které jsou místy rovnocenné příběhu ústřednímu a sugerují dojem panoramatického záběru života dané epochy⁴⁴.

2.2. Role a úkoly vypravěče v románech

Jiráskova kronika má nejbliž k modelu popsaném F. V. Krejčím v roce 1893: „*Starému románu šlo především o hrdiny, o soustředění na jednu nebo více osob [...]. Moderní román nepojímá člověka však jen takto individuálně, nýbrž jako část celku přírodního a sociálního, vydanou vlivům svého prostředí a demonstrující ve svém individuálním životě zákony, jež pohybují celou společností*“⁴⁵. Z potřeb celkové kompozice díla jako kroniky vyplývá tedy jeden z nejvýznamnějších rysů Jiráskových próz – deheroizace postav. Faktická krize hrdiny i příběhu se promítá dál do aktivizace vypravěče, zesílení jeho subjektivismu a do zvýraznění vzpomínkové motivace vypravování⁴⁶.

J. Janáčková píše, že každý epik může jistou událost traktovat buď jako uplynulou, anebo jako právě probíhající. Může vyprávět o události nebo vyprávět událost. V prvním případě se vyprávění podobá zprávě nebo vzpomínce, v druhém případě má něco společného s dramatem: vypravěč jako by byl divákem přihlížejícím dění, které se odehrává před jeho očima. Jinými slovy vyprávění-vzpomínka zvýrazňuje v minulém minulost a uzavřenost; vyprávění-předvádění naopak zpřítomňuje dění a nazírá ho jako otevřené⁴⁷. V románech *Temno* a *Proti všem* Jirásek umělecky zachází s oběma typy vyprávění.

Vstupní událost *Temna*, korunovace Karla VI., je podána ex post, tj. v rekapitulujícím vzpomínání pana Lhotského. Jde o vyprávění-vzpomínku se solidním podílem krajinářského elementu: „*Teprve když už měl Prahu za sebou, roztrhal se a rozplynul hustý ten závoj; slunce však nevysvítilo. Bylo pod mrakem, zasmušilo kolem krajinou. Bledě plavá strniště, hnědé ouhory táhly se dlouhými pruhy ke kalému obzoru. Louky posečeny, jen tu a tam ještě některá s kupami otavy. A prázdno, ticho všude. Pan Lhotský necítil, nevnímal toho smutku v podzimní krajině. Rozhlížel se jen okem hospodáře a myslivce. Ale ještě více meškal v duchu v Praze, ve které již léta nebyl a která jej za těch slavných dnů zrovna omámila. Divže se mu hlava nezatočila z toho lidstva domácího i cizinců, z panstva, vojska i různého lidu, z laufků, hajduků a lokajů, ze sta a sta kočárů čtyřmi a šesti koňmi tažených, z muziky a střelby, z toho babylónu tolikerych řečí... Všecko se mu ještě míhalo jako po nějakém divůplném snu*“⁴⁸.

⁴⁴ Moldanová, D., s. 77.

⁴⁵ Janáčková, J. *Jiráskovo vypravěčství...*, s. 291.

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ Tamtéž, s. 296.

⁴⁸ Jirásek, A. *Temno*, s. 22-23.

Závěrečná událost *Temna*, svatořečení Jana Nepomuckého, je naopak podána jako právě probíhající, dramaticky, a to hned ve dvou rovinách⁴⁹. Nejdřív je to pohled jakoby očima nezaujatého a naivního diváka, který přihlíží slavnostnímu průvodu udiven jeho leskem: „*Proud průvodu neměl konce a rozvíjel se čím dále tím pestřeji, leskleji, nádherněji, jak se v něm brali konzistorní radové, preláti Království českého, kanovníci, hradecký a litoměřický biskup, všichni v infulích, ve skvostných pluviálech, zlaté, blýsknavé kříže na zlatých řetězích na prsou, shluk vysokých infulí, bílých, brokátových na hlavách tváří většinou rumných a ducatých. Za nimi, nad nimi nejvýše infule primasa království, pražského arcibiskupa hraběte Kuenburka v nádherném pluviálu*“⁵⁰.

Poté následuje několik odlišných subjektivních reakcí postav, které událost prožívají a hodnotí po svém. První reakce vychází od členů jezuitského řádu pátera Koniáše: „*Podívejte se, jen pohleďte*“, *oči mu zářily a chorobně bledá tvář zjasněla, „na to lidstvo, tady kolem a dole v ulicích, na mostě. A všechno teď pravověrný lid. Tři sta let to trvalo, rozvažte si, tři sta let! Husa spálili, ale duch toho slepejše strašil pořád. Ted' už je přemožen. Ty zbytečky v horách nevydrží, budou jako sníh na slunci. Podívejte se,*“ mávl rukou k mostu, „*jak se tam tlačí k sv. Janu, a tady u jeho hrobu jsem viděl, jak líbali stupně a zábradlí oltáře, i plakat jsem je viděl, plakali zbožným pohnutím*“⁵¹.

Poslední odezva je mlčením Jiříka Březiny, kterého bolí srdce nad zmařenou láskou: „*Jiří v obleku alumna, v tmavomodrém taláru přepásaném šerpou a v plášti s červeným límcem, stal v pozadí a mlčel. Vzácná, kouzelná podívaná strhla i jeho pozornost. Díval se, díval, ale pak mu myšlenky utíkaly. Před tím nádherným divadlem vzpomněl si na tiché letní podvečery, jak tu a pod dubem sedali, Helenka s nimi, jak se dívali na zruřovélou Prahu, jak to bylo krásné. Maně se ohlédl; všude tma, smutno, prázdno... Když stoupali stezkou dolů, kráčel Jiří poslední, sám a zůstával pozadu. Společnost už docházela ku bráně; nedbal, ani jí neviděl. Stanul, zahleděl se nalevo do hustého, setmělého réví. Ani lístek se nehnul, ale bolestné zavzlyknutí se mu tam ozvalo, Helenčino zavzlyknutí. Srdce ho prudčeji zabořelo*“⁵².

V takto koncipovaném závěru Jirásek-vypravěč ponechal hodnotící pointu scény zúčastněné postavě. Vypravěč a hrdina se tedy vzájemně zastoupili a doplnili. Vypravěč přitom požil výhody svědka, který ze strany přihlížel a mohl si jako nezúčastněný dovolit obdiv a patos, který by nesvědčil hrdinovi, kdyby se daná situace měla podávat jakoby jeho očima a jeho zážitkem⁵³.

⁴⁹ Janáčková, J. *Jiráskovo vypravěčství...*, s. 297.

⁵⁰ Jirásek, A. *Temno*, s. 572.

⁵¹ Tamtéž, s. 574.

⁵² Tamtéž, s. 576-577.

⁵³ Janáčková, J. *Jiráskovo vypravěčství...*, s. 295.

V románu *Proti všem* také najdeme kombinaci vyprávění-vzpomínky a vyprávění-předvádění⁵⁴. Pokud na počátku románu vševědoucí vypravěč, z nadhledu a poučeně, seznamuje čtenáře s minulostí hlavních hrdinů, tragické scény závěru přehrává jakoby před jeho očima: „*Děšť kamení spustil se do jizby; kameny litaly, bily do podlahy, do stěn. Bydliňský ustoupil až do nejzazšího kouta, kryje pořád Zdenu svým tělem. Stranou učazeného krbu v zákoutí padl na kolena, bokem k oknu, aby ochránil cele Zdenu, jež se k němu tiskla a již on křečovitě k sobě vinul. Kamení litalo, už ho i na hlavě zasáhlo. Ucítil teplou krev, ale nedbal, jen na Zdenu myslel. Spočívala klečíc v jeho obětí, přitulená jako holubice. Venku řev a zář. V ní tratil se mihavý, zmítaný plamének kahanu na stole. Pak zamrkal v oblaku kouře, který se do jizby vevalil a v němž také zhasl. A bylo tam ticho. Muž se ženou v objetí, až do posledního okamžiku, kdy duše jejich se od těla dělila. Zdeně nebylo v ten okamžik teskno. Věřilať, že Bůh jim těch bolestí popřál, že umírají pro jeho pravdu. V ten okamžik bylo její myšlenkou, že vstoupí u věčné město. Bylo jí blahem, že tam jde s Janem, že její duše s jeho duší vejde do věčného blahoslavenství, kde není ani tesknoti ani zklamání*“⁵⁵.

Autorský vypravěč u Jiráskova spojuje rozmanité motivy způsobem, který potlačuje jejich samostatnost ve jménu celku, dominanty. Harmonizující stylizace i vševědoucí přístup přitom vnukají čtenáři pocit hodnoty a bezpečí. Nemalý podíl na přehlednosti Jiráskova vypravěčství má vlastně motiv ozvěny neboli společenského ohlasu⁵⁶.

V románu *Temno* takovým motivem je motiv debatní společnosti scházející se pravidelně v hospodě, tj. „stůl blíženců“ v hospodě u Březinů. Jirásek ho užívá jako prostředku, který mu umožňuje jednak stručně informovat o jistých podružných jevech, které dokreslují tvář doby, jednak představit jakési veřejné mínění, ohlas událostí, jevů a epizod v díle zpodobených ještě jinak. Autorské shrnující referování o tom, o čem se jistí lidé zpravovali v jisté situaci, podtrhuje tedy skutečnost, že i podobná debatní společnost je u Jiráskova svou podstatou zmnoženým vypravěčem a znásobenou vypravěčskou situací, kterou charakterizuje vztah vypravěče a posluchače a monologická forma sdělení⁵⁷.

Podobnou ozvěnu čtenář najde i v románu *Proti všem*, kde Žižka s Tábořskými kněžími a hejtmany plánuje tažení do Prahy. Tu se poprvé dozví o vnitřních neshodách hnutí: „*Slyšeli jste,*“ *mluvil Žižka popuzený, „jak nás a bratři hubí uherský král, že páni k němu*

⁵⁴ J. Janačková nachází přitom u Jiráskova i kombinaci dvou vypravěčů – vypravěče autorského a vypravěče-postavy (Janačková, J. *Jiráskovo vypravěčství...*, s. 300). Podle klasifikací vypravěčských typů L. Lederbuchové (Lederbuchová, L. *Průvodce literárním dílem*, s. 346) vypravěč-postava odpovídá vypravěči personálnímu, který zastupuje postavu a sleduje události jeho očima. Vlastně v kombinaci s vypravěčem autorským může personální vypravěč v textu měnit své stanovisko – vyprávění pak postupuje jakoby v zorném úhlu postav.

⁵⁵ Jirásek, A. *Proti všem*, s. 463.

⁵⁶ Janačková, J. *Jiráskovo vypravěčství...*, s. 295.

⁵⁷ Tamtéž, s. 298.

*utíkají, že Rožmberský se na nás chystá. A křižovníci se již hrnou ne po stech, ale po tisících. A nyní Praha. Tať v královských kleštích. Běží o ni, o Prahu a – o nás. A vy zas o komžích a ornátech. A lajete, bratři bratřím. Či chcete pomáhat uherskému králi? Jemu se poddati?*⁵⁸.

V kompozici Jiráskových próz je hodně cítit záliba v ostrém kontrastu, která se projevuje například v tom, že v okamžiku bitevní vřavy nebo nebezpečí smrti dochází k tklivému vyznání lásky. Poslední kapitola „listu z české epopoje“ a hlavně její závěrečné věty připomínají zamilovaný román se šťastným koncem. Tiché milostné zaslíbení Ondřeje a Marty-Jany v závěru *Proti všem* je kontrastem k hluku i strážním bitev a polních tažení. Je také kontrastem k lásce, která se postavila proti všem – k lásce Zdeny a Bydliňského.

„Po klášteře se ti už nebude stýskat?“ přidal Ondřej s úsměvem.

„Nebude. Už se mi nestýská“.

*Jasný její pohled setkal se se zrakem Ondřejovým. A ten zazářil*⁵⁹.

Epilog v *Temnu* je také plný kontrastu. Román končí světlem, které ozařuje Prahu kvůli svatořečení Jana Nepomuckého, ale v duších hlavních postav, Jiříka a Helenky je temno kvůli ztracené lásce. Poměry mezi pronásledovanými i pronásledujícími, stejně jako přizpůsobenými se totiž na konci díla zrelativizovaly. Helenka Machovcová se v Praze cítí téměř jako pronásledovaná svými souvěrci a dokonce i otcem; dosažená volnost emigrace je pro ni přizpůsobením, ale ne štěstím. Jiří Březina se z člověka volného stává přizpůsobeným, a také s trpkostí. Zpřetrháním vzniklých náklonností trpí lidé na obou stranách:

„Tedy víte,“ řekla Helenka tiše a sklopila oči. „A víte-li také o něm, kde je, co – „

„Mladý Březina, vím. Je v seminariu, bude knězem“.

„Jezuitou?“

„To ne, světským knězem“.

Nic neřekla, ani nepovzdechla, pobledla však, obrátila se.

A Fiala si pomyslí: „Ba, nezapomněla“.

*V tom se vrátil Machovec*⁶⁰.

Vůbec láska a celá oblast intimních a rodinných svazků člověka, ahistorie, je představena jako protiklad k historickému ději, historii. Osobitost Jiráskovy malby spočívá v tom, že historie bývá v zásadě patetická a heroická, plná ruchu a dění, zatímco ahistorie mívá blízko k idyle, klidu a spočinutí. Motivy historie a ahistorie přitom jsou autorem uvedeny v nejtěsnější blízkosti, vzájemně se rozvíjí a prolínají⁶¹.

⁵⁸ Jirásek, A. *Proti všem*, s. 148-149.

⁵⁹ Tamtéž, s. 469-470.

⁶⁰ Jirásek, A. *Temno*, s. 572.

⁶¹ Janáčková, J. *Jiráskovo vypravěčství...*, s. 306.

Kapitola 3. Jiráskovi hrdinové

Kresba Jiráskových postav je podřízena širokému uměleckému záměru – vytvořit celistvý obraz epochy. Proto jde autorovi přede vším o vytvoření postav, které by při všech svých individuálních rysech zároveň typizovaly dobu, staly se nositeli nejen individuálního, ale i historického děje. Jirásek charakterizuje své historické postavy hlavně jednáním, v ději.

3.1. Postavy románu *Proti všem*

Hlavní téma epopoje – obrana kalicha a země před Zikmundem a jeho spojenci – je sledováno prostřednictvím rodiny z Hvozdna. Ctibor, Ondřej a Zdena jsou vtaženi do velkého hnutí a rozestavení tak, aby skrze ně bylo možné obhlédnout územně rozlehlé a ideologicky rozporné dění.

Ctibor z Hvozdna, tvrdý chlap, „*hněv kterého býval jako oheň a nic lidského mu nebylo cizí*“, nikdy nebyl moc nábožensky založený, avšak účinkem Husových kázání „*se zčistil*“ a důkazem jeho mravního probuzení bylo, že se ujal Ondřeje, sirotka po svém bratrovi, a také že zcela změnil poměr k ovdovělé dceři Zdeně. V poměru k hnutí, jehož se účastní, vystupuje Ctibor z Hvozdna jako soudce a kritik tábořských krajností všeho druhu. Panic Ondřej, téměř bez psychologické charakteristiky, je naopak uplatněn jako čestný účastník polních tažení Žižkova vojska a očitý svědek vítězných bitev.

Postava Zdeny dává poznat Tábor nejradikálněji a zevnitř. Svou mravní a citovou opravdovostí i tragickou smrtí monumentalizuje prahnutí po družném a čistém lidství, po nesobecké spolupráci a sbratření lidí, po sociálně spravedlivém světě, kde se respektuje jedinec a odmítá stádnost. Díky této postavě pronikáme do psychologické a mravní problematiky husitského revolučního hnutí. Tragický skon, který zaskočí paní Zdenu s Bydlinským ve chvíli, kdy se rozhodli z „božího zástupu“ odejít, aby uchránili sebe a svoji lásku před zfanatizovaným davem, vrhá kritický stín na „pikarty“, odsuzuje jejich ideologii a morálku. Ve světle jejího údělu a konce dostává doba vítězných husitských bitev tragickou perspektivu nenaplněných ideálů. Vítězství vybojované před Prahou sice získalo husitským vojskům respekt a upevnilo osobní autoritu Žižkovu, nezakrylo však vnitřní problémy hnutí, které zůstalo poznamenáno tím, že vytrysklo jako chiliastické hnutí náboženských blouznivců a bylo živnou půdou pro sektářství, rozbroje a rozkoly. Objevuje se tu „*duch Lipan*“, zárodek budoucí bratrovražedné porážky⁶².

Největší část díla, *Kruciata*, vyniká deheroizací postav. Čím častěji se třeba setkáváme se Ctiborem nebo Ondřejem, tím méně je vnímáme jako hrdiny. Oba jsou exponováni

⁶² Janáčková, J. *Alois Jirásek*, s. 314.

převážně jako pozorovatelé jednání, které probíhá v jejich blízkosti nebo v jejich dosahu. Jsou rozestaveni tak, aby se jimi pokryla vždycky alespoň dvě prostředí. Tak bývá jedna mužská postava, schopná a chtivá boje, v operujícím šiku, druhá pak vidí poměry v týlu⁶³.

Deheroizaci vyniká i sama scéna vítězné bitvy na Vítkově. Jana Žižku v nejvypjatější chvíli bitvy obklopují pouze bezejmenní hrdinové. Postava Žižky jako osobnosti, která hnutí, v podstatě chaotickému a destruktivnímu, dává organizační rámec, usměřňuje je a vytváří z něj sílu odolávající náporu spojených křížáckých vojsk z poloviny Evropy, je v románě všudypřítomná, ale málo prokreslená a v rozvíjení románového příběhu málo aktivní: Jirásek Žižku monumentalizuje, zobrazuje ho na mohutném koni, s páskou přes oko, mávajícího palcátem, málomluvného, ale schopného lidi strhnout, vést je, dát událostem smysl a spád: „... druhý dobrý padesátník, na bílém koni, menší, ale sporší, ramenatý, kulaté široké tváře, s klípcem přes levé oko, hnědých vousů krátce přistřižených. Vlasy padaly mu zpod kulaté čepice kožešinou lemované až na tmavý volný klok bez rukávů zřepu rozhalený, takže bylo viděti i sukni i opásání, u něhož se blýskala rukojeť dlouhého meče. V sedle seděl pohodlně, skoro až nahrbeně, drže v pravici velitelský palcát. V prostém obleku, prachem pokrytý, na koni bez pochev a ozdob nevypadal jako vůdce všeho toho vítězného vojska“⁶⁴.

V ostrém kontrastu k Žižkovi je představen Zikmund a jeho dvůr. V porovnání s Žižkou, demokratickým a téměř nenápadným vůdcem, vyvstává pyšné sebevědomí onoho uchazeče o český trůn s aspiracemi světovládcе a zhoubce českého kacířství.

Celkově v *Kruciatě* převládá tón vzruchu, boje. A přece i v této hrdinské části díla jsou motivy klidu a ticha. V daném případě jsou ony motivy spojeny hlavně s dvěma ženskými postavami, které procházejí obrazem od počátku do konce, s paní Zdenou a s novickou Martou-Janou. Tyto dvě bytosti mívají roli „kamery“⁶⁵. Marta se nejednou dívá z uzavřené místnosti shora dolů do prostranství, kde vznikl nějaký ruch v souvislosti s pohybem válečných vojsk. Paní Zdena zase slouží jako pohybující se kamera při svých pochůzkách po Táboře. Co znamenají dvě mužské postavy Ctibora a Ondřeje pro obzírání vojenských operací Jana Žižky, to zastanou ty dvě ženské postavy v prostředí venkovském, na Táboře a v sídlech katolických nepřátel⁶⁶.

Zdena a Marta jsou citovými pouty vábeny v protisměru k svému sociálnímu, názorovému i rodovému východisku. Tak v Martě každá zpráva o převaze odpůrců kalicha vyvolá obavy o Ondřeje, a pro Ondřeje každá radost z vítězství provokuje spodní tón obav o

⁶³ Janáčková, J. *Alois Jirásek*, s. 307.

⁶⁴ Jirásek, A. *Proti všem*, s. 138-139.

⁶⁵ Janáčková, J. *Alois Jirásek*., s. 309.

⁶⁶ Tamtéž.

Martu. Tyto okamžiky udržují povědomí o tom, že zájmy člověka jako individua jsou složitější než cíle hnutí a že každé ztotožnění jedince se zástupem má svoji hranici⁶⁷.

V Jiráskově románě není jasného antagonismu, třeba Němci proti Čechům. Nejde jen o boj husitů s křižáky, kteří napadli vlast a ničí ji, je tu ještě vrstva Čechů, kteří zůstali věrnými katolíky, a proto se stali oběťmi násilí husitů, jsou upalováni a vražděni bez zábran a slitování. Jirásek, zaujatý pro husitství, dává čtenáři pocítit slávu tohoto hnutí, nezastírá zároveň tragičnost bratrovražedné domácí války. Husité nejsou u něho jen božími bojovníky, ale i krutými násilníky, kteří devastují rodnou zemi, se svými domácími odpůrci, např. kutnohorskými měšťany či mnichy a jeptiškami, dovedou brutálně a bez skrupulí zatočit, ničí kostely a kláštery, pálí obrazy: „*Všichni kolem hubili a ničili. Sekali sekerami do lavic, zpovědnic, klekadel nebo stáli na lavici ke zdi přitazené a oštěpy čerkali a škrabali anděly a svaté na malbách nástěnných. Vedle jakýs chlap bradatý, stoje na postranním oltáři, vypichoval apoštolům na deskách oči, a druhý dole, odpočívaje na okamžik, volal na něj, aby rozpoltil té Matce boží (ukazoval na její polychromovanou sochu) hlavu, však, je-li svatá, že se bude bránit. Ještě nedořekl, a již letěla socha dolů z oltáře a dole odkopnutá kutálela se zohavená špinavou, zablácenou dlažbou*“⁶⁸.

Hranice mezi dobrem a zlem je u Jiráska klikatá a vede napříč tábory soupeřů, cestou lidskosti, soucitu, porozumění, kterých nejsou schopni ani Žižka, ani táborští kněží a jimi zfanatizované davy, ale jehož nositelem je mladý panic zamilovaný do novicky, vyhnané husity z kláštera. Láska panice Ondřeje a novicky Marty relativizuje hranice mezi soupeřícími stranami, posílá do světa poselství slušnosti a lásky, do světa, kde bojuje každý s každým, tedy opravdu všichni proti všem⁶⁹.

3.2. Postavy románu *Temno*

Hlavní dějová linie románu sleduje osudy příslušníků rodiny myslivce Machovce, stoupců husitské víry. Po katolické misii na Skalku, která měla za cíl obrátit vyznavače přijímání pod obojí zpět na pravou víru, Machovec utíká do ciziny. Nechává však doma svoje děti – Tomáše a Helenku, které jsou za účelem převýchovy odeslané do Prahy. Tomáš začíná pracovat na vinicích a Helenka jako služebná u pana Březiny. Děti tají svoje odlišné vyznání, Tomáš ale v dohledném čase utíká do ciziny k otci a Helenka přitahovaná dobrotou svých pánů začíná mít chvíle, kdy by se nejraději vzdala své pozice štvance. A zvláště když se zamiluje do mladého Jiřího Březiny.

⁶⁷ Janáčková, J. *Alois Jirásek.*, s. 309.

⁶⁸ Jirásek, A. *Proti všem*, s. 61.

⁶⁹ Janáčková, J. *Alois Jirásek.*, s. 309.

Ani jedna z ústředních postav není postava v pravém smyslu historická. Autor je pojímá jako určitý typ, charakteristický pro danou dobu. Jsou charakterizovány dosti obrysově a v jednoznačných konturách: myslivec Machovec je statečný a věrný, stejně jako jeho syn Tomáš, paní Polexina dobrá a laskavá, byť trochu naivní, správce Čermák podlý a intrikářský, Jiří Březina citlivý a laskavý. Svou duchovní čistotou, potřebou citového odevzdání a pokorné služby je Helenka Machovcová blízká Zdeně z Hvozdna; stává se podobně jako ona husitská žena měřítkem své doby. Na rozdíl od Zdeny je ale Helenka ještě napůl dítě a proto její neštěstí zní ještě tragičtěji než tragická smrt Zdeny.

Důležitější než individuální vlastnosti se ukazuje příslušnost postav k jedné ze tří skupin. Do první skupiny patří pronásledovaní utrakvisté, stateční lidé čistých srdcí a charakterů, myslivec Machovec, babička, pan deklamátor Svoboda, a jeho bratr myslivec, emisar Vostrý. Jim patří autorova sympatie a obdiv. Trpí mravní obojakostí své situace – veřejně se chovají jako katolíci, tajně se však drží staré víry (Machovec si nemorálnost svého postoje výrazně uvědomí při Koniášově kázání). Snaha scelit vnitřní rozpolcenost motivuje jejich útek za hranice, do nejistoty emigrace, která jim však přinese svobodu svědomí⁷⁰.

Jejich pronásledovatelé tvoří druhou skupinu. Patří k ní katoličtí fanatici jako páter Koniáš, ale také ti, kteří se ke katolictví hlásí se zištných důvodů, jako například správce Čermák. Třetí skupinou jsou řadové katolíci, děti své doby, exaltovaného baroka. Přijali jeho životní styl i duchovní obsah, aniž by přitom podlehli nelidskému fanatismu: taková je slečna Polexina, která těžce nese Helenčin osud, v Praze se k dívce laskavě chovají členové Březinovy rodiny a Jiří Březina, připravující se na dráhu kněze, ji hluboce miluje⁷¹.

Konflikt, který se v románě odehrává, je tedy konfliktem těchto skupin, ne konfliktem jednotlivců. Roste ze střetnutí obou antagonistických skupin, přičemž skupina „řadových katolíků“ je vlastně pasivní, spolupracuje tu s větší, tu s menší ochotou s fanatiky, ale někdy podpoří i druhou stranu. Přesahy mezi jednotlivými skupinami prakticky neexistují. Jen Helenčino váhání a Jiřího láska na chvíli jakoby narušily vytčené hranice. Helenka však nakonec poslechne otce, odejde za hranice, aby mohla zůstat „pevná ve víře“, nikdy se ale neprovdá, a zůstává tak věrná i Jiřímu. Jiří se stane knězem, jak si přeje jeho rodina, prosadí však, že nebude jezuitou⁷².

Četné epizodické příběhy, které ukazují konfrontaci mezi skupinami, podkreslují objektivnost románu. Text například nezastírá metodu, kterou je Helenka přesvědčována, aby zůstala na evangelické straně, totiž drsné psychické vydírání (pokud konvertuješ, zradíš tím

⁷⁰ Moldanová, D., s. 86.

⁷¹ Tamtéž.

⁷² Tamtéž.

otce i bratra, které přece miluješ). Tento typ nátlaku zdá se být mnohem horší, než poměrně mírumilovné přesvědčování pátera jezuity skrze Pannu Marii. Strategie obou táborů není příkladná, proto nelze přijmout *Temno* jako jednoznačný odsudek pobělohorské doby.

Zajímavou je v románu historická postava pátera Koniáše. Matěj Antonín Koniáš působil jako kající a diecézní misionář a krutě zasáhl do osudu českých nekatolických knih. Koniáš byl od dětství neduživý, měl oboustrannou kýlu, reumatismus, časté bolesti hlavy a takto ho i popisuje Jirásek: „*Bylo mu čtyřiatřicet let; zdál se však starší a proti oběma vysokým a kostnatým druhům i proti zavalitému, kulatému děkanovi vypadal, ač nebyl malý, postavou subtilní. Sutana jeho umdlená, otřelá, tmavé vlasy jeho nečesané, pocuchané, brada a bledé, vyholené tváře dost vysoko zmodralé. Vedle krevnatého obličjeje P. Mateřovského byly ještě bledší, až asketicky přepadlé. V tmavých však očích jeho žádný svit blouznění a vytržení, nýbrž oheň bojovné síly a rozhodnosti*“⁷³.

Překonával ale svůj zdravotní hendikep železnou vůlí. Vedl asketický způsob života. Nedbal na odpočinek, zdraví, pohodlí, hygienu. Pracovní nasazení Koniáše při misijní práci bylo neuvěřitelné. Vedle povinných křtů, posledních pomazání a pohřbů stačil kázat pětkrát denně (německy a česky). Tím neustálým kázáním a námahou došlo často k tomu, že ho odnášeli z kazatelny polomrtvého za převelikých nářků posluchačů. Jeho zápal považovali někdy za přehnaný a problematický i sami jezuité a byl za něj ze strany svých představených napomínán. „*Za staromódním kočárem slečny Polexiny vjelo Špitálskou branou toho odpoledne ještě mnoho povozů; po žádném z nich neohlížel se po ulicích tlačící se lid tak, jako po chatrném selském voze, taženém spřežením hubených koní v odřeném postroji, na němž bylo více provazů nežli řemenů. V nízkém truhlíku toho vozu, na jehož prknech bylo plno zaschlého hnoje, seděl na otépce slámy hubený, bledý, kněz v obnošeném plášti, v zabláčených střevících. Zpod ohmataného klobouku čouhaly mu tmavé nečesané, pocuchané vlasy. Tak vjížděl do Prahy P. Antonín Koniáš, nejnebezpečnější protivník tajných nekatolíků. Nenáviděl jich, ale také sám sebe, své tělo. Jiní kněží z hradecké koleje vydali se do Prahy na slavnost svatořečení Jana Nepomuckého v pěkném kočáře. Koniáš neužil toho pohodlí; pěšky chtěl vykonat pouť ke hrobu nového světce. U Brodu ozval se však jeho starý neduh; bolest a slabost jej zmohly. Bylo tam dost příležitosti vsednout do pohodlného kočáru; než on vybral si tento povoz*“⁷⁴.

V rámci svých misíí Koniáš také učil děti, aby se radostně účastnily a doprovázely pálení knih zpěvem tehdejšího „hиту“: „*Hoříš, hoříš, Jene Huse, ať nehoří naše duše*“⁷⁵.

⁷³ Jirásek, A. *Temno.*, s. 161.

⁷⁴ Tamtéž, s. 561.

⁷⁵ Tamtéž, s. 211.

Kapitola 4. Jiráskův jazyk

Bez náležitého využití různých jazykových prostředků a pečlivé práce s jazykem těžko dosáhne jakýkoliv autor skutečné umělecké účinnosti svých děl. Historická látka v Jiráskových románech *Proti všem* a *Temno* sama vedla spisovatele k tomu, aby využíval archaizujících prvků spisovného jazyka. Pokud využití obrazných pojmenování není u Jiráska dost široké (nejčastějším tropem je přirovnání), rozšířenost archaismů v jeho tvorbě, a to jak na rovině lexikální, tak i gramatické, je obrovská.

4.1. Analýza lexikálních prostředků

Za nepochybně záměrné archaické prostředky, které mají charakterizovat a přibližovat starou dobu a staré prostředí historických románů, mohou platit u Jiráska hlavně archaismy lexikální⁷⁶. Sem patří slova jako *půlnoc* (sever), *poledne* (jih), *loučeti* (metat, střílet), *přešlechtný* (vzácný), *výprava* (výbava), *umálit* (zmenšit), *podobná* (hezká), *umlený* (otřelý), *rumný* (ruměný), *teřich* (břicho), *maně* (náhodně). Hodně slovesných podstatných jmen Jirásek používá ve významu dnes neobvyklém: *horlení* (horlivost), *skonání* (konec), *želení* (lítost), *sbírání* (tábor), *ohavenství* (ohavnost). Hodně slov nebo jejich významů čtenář může pochopit i dnes, ale budou pro něj zastaralé, například: *pravdu dím; to mu teprve nyní počalo svítati; tam teprve se vladyka otázal, jak se dostali sem do těchto končin; jasně a určitě zočila Jana Bydliňského; v jejich zraku i v tváři zračila se spokojenost; byla přepadlá, bledší, ale klid odevzdanosti měla v líci a ve zracích svit blouznivého, zbožného zanícení; nastává pole (válka); tudy jel Mikuláš z Hvozdna, nic netuše, s pacholkem sám druhý* (sám s někým).

Zvláštní případ mezi lexikálními archaismy tvoří slova, označující různá starobylá zařízení, náradí, zbraně, části oděvu, jídla a pod.⁷⁷ Spodním oblekem je tedy *rubáš* (košile), *vinutí* (plátěné prádlo), svrchním *suknice* (sukně), *kytle* (sukně, halena), *kytlice* (hrubá suknice, halena), *nohavice* (část kalhot, která kryje stehno i celou dolní končetinu), *kukla* (součást oděvu kryjící úplně hlavu a celou svrchní část těla, dnes obvyklá ještě u jeptišek a mnichů), *roucho* (slavnostní, obřadní, výjimečný oděv) a *kuklice* (kuklová pokrývka hlavy), *klok* (lehký plášť), *krzno* (plášť kožichový), *čuba* nebo *šuba* (kožišinový plášť), *hazuka* (dlouhý prostý šat) a *sutana* (dlouhý, volný šat). Na nohy obouvají *škorně* (hrubá kožená obuv), na hlavách mají *točenky* nebo *točenice* (kulatá pokrývka hlavy), ženy také nosí *šlojírý* a *samokroutky* (závoje), vlasy mají spletené ve *vacúny* (umělý pletenec vlasů), muži nosí

⁷⁶ Začlenění mezi archaické prostředky beru z: Horálek, K. *O jazyce literárních děl Aloise Jiráska* a Havránek, B. *O dobovém zabarvení jazyka u Jiráska*. Významy v závorkách jsou z *Příručního slovníku jazyka českého*, <http://psjc.ujc.cas.cz>. K. Horálek a B. Havránek uvádějí, že Jirásek používá většinou spisovné výrazy, můžou se však vyskytovat v jeho řeči autorské i nářeční elementy nebo germanismy a latinismy jako vliv řeči postav.

⁷⁷ Když se některé názvy už nepoužívají a nemáme pro ně vhodnější výrazy, můžeme je zařadit i do historismů.

valousy (vous, knír). Látky na šaty jsou: *damašek* (jednobarevná tkanina, na jejímž líci jsou lesklou osnovou utkány plastické barevné vzory), *kment* (batistové plátno), *lindyš* (druh drahých suken), *zlatohlav* (těžká hedvábná tkanina bohatě zdobená).

K výzbroji patří: *lebka* (helmice, přilba), *helm* (přilba) nebo *kapalín* (přilba v podobě klobouku se střechem dolů sehnutou), *brně* (železná košle), *šorc* (sukně), *plechovice* (železná rukavice), *oštíp* (druh bodné zbraně k boji zblízka), *palcát* (zbraň v podobě palice pobité hřeby n. kovové), *pavéza* (štít obdélníkového tvaru, poněkud vydutý, dole zašpičatělý), také i *kyjanice* (kyj, druh zbraně), *řemdih* (stará zbraň na způsob palice, s hlavou pobitou hřeby), *bradatice* (široká sekyra), *nožnice* (pouzdro na nůž, dýku, meč a pod.).

Ve vojsku husitském jsou: *rotymajstři* (velitelé menšího vojenského oddílu, roty), *cepníci* (husitští bojovníci bojující cepem), *kopiníci* (vojáci ozbrojení kopím), *pavézníci* (bojovníci ozbrojení pavézou), *pračata* (mladší bojovníci střílející z praku), *hongi* (jízdni vojáci z předvojového vojska), *posilci* (peší a jízdni bojovníci, kteří táhli za hongy k jejich posílení) a *ztracenci* (vojáci v předvoji mající za úkol chránit hlavní voj před nepřítelem, dříve než dojde k vlastní bitvě). Vozového šiku týkají se výrazy: *kladení vozů*, *vozník* (kůň do válečného vozu), *šperloch* (plachta nad vozem). Pro nejrůznější boj a jeho výkony se používá: *harc* (lehký útok, drobné vojenské utkání, potyčka), *hold* (vynucený poplatek ve válce, výkupné; vymáhání takového poplatku), *odpuštění* (dovolení k odchodu), *okřídli* (krajní část vozové hradby), *poběhlý* (uprchlý, zběhlý), *potiskati nepřátele* (těsně obklopovat, svírat, stlačovat na menší prostor), *strahovati* (střežiti, číhati), *šlakovati* (jíti po stopě; slídit, stopovati), *šturm* (útok), *zásada* (léčka, záloha), *propadnouti hrdlo* (být ztrestán).

Z náboženského a kněžského života jsou slova: *bekyně* (členka zvláštní klášterní společnosti bez řeholního slibu), *mšál* (misál, mešní kniha obsahující čtení, modlitby a zpěvy ke mši, jakož i předpisy o mši vůbec a o bohoslužbách jednotlivých dní zvlášť), *oltářník* (kněz mající na starosti určitý oltář, správce oltáře), *pateř* (růženec), *sakristan* (laik, při některých chrámech i kněz mající na péči sakristii, kostelník), *náprava* (mravní napravení, zdokonalení, polepšení), *pochlebník* (lichotník), *svorenství* (svornost), *jednuška* (přezdívka těm, kdo přijímali pod jednu, katolíkům), *kuklík* (zakuklenec, pokrytec), *modlosluha* (nadávka příslušníku jiného vyznání, zvl. husitská nadávka katolíkovi (pro čtení obrazů), *pláteník* (přezdívka kněžím, kteří užívali mešních rouch).

Ke studentskému a městerskému životu patří pojmenování: *bakalář* (student s prvním stupněm akademické hodnosti), *tabard bakalářský* (svrchní šat universitních mistrů a bakalářů), *mendík* (žebračný student), *librář* (knihovna), *kejdy* (dudy), *kobos* (cimbál), *rynk* (náměstí), *kramář* (drobný obchodník), *medikus* (lékař).

Od těchto archaismů spisovného jazyka třeba odlišit dobový kolorit Jiráskova jazyka, totiž realistickou snahu přizpůsobit jazyk určité době, umělé spojení nežijících již jazykových prvků určité doby s řečí současnou⁷⁸. Dobové prostředky charakterizační čerpal Jirásek z různých pramenů. Základním pramenem byla mu dějepisná díla. Čerpal i přímo ze starých spisů a z listin, citoval z nich často celé pasáže. Nejvíce tyto citáty můžeme slyšet z úst Jiráskových postav, které tedy mluví češtinou ne 19., a dokonce i 14. nebo 15. století.

Tak význačná a náboženská válečná mluva doby husitské se ozývá v *Proti všem* zvláště v řečích kněží a vůdců. Např. kněz Kániš říká „*Protož jděte na Tábor, do místa vyvoleného, neboť tento čas pomsty i Praha jako velký Babylón se všemi městy bude zkažena. Ale Tábor zůstane a tam není a nebude ani panování ani poddání, tam není nic mé, a nic tvé, než všechno v obec rovně, tam všichni úrokové a daně přestaly, tam všichni jsou rovní bratří a sestry. Protož pojd'te! A půjdete! A kdo ne, kdo nevyjde s námi na Tábor, ten trestu neujde, neb my bratří táborští máme činiti pomstu a rány mečem i ohněm*”⁷⁹.

Řeč kněze Kániše jest ohlasem Příbramova spisu *Život kněží tábořských*. „*V ten čas nebude nižádného na zemi kralovanie neb panovanie, ani poddanie, a všichni úrokové a dani přestanú, ani jeden druhého bude k čem nutiti, neb všichni budú rovní bratřie a sestry... dověsti mienili, aby město Pražské jako Babylon bylo ohněm zkaženo*“⁸⁰.

Před pochodem do Prahy mluví hejtman Kuneš z Bělovic: „*A dá-li Pán Bůh nepřátele přemoci a některých kořistí dobytí, vsechen ten vzatek znesete na hromadu, slyšte! A starší ze všech obcí rytířské, městské i selské ty věci rozdělí spravedlivě, jak na koho sluší. Ale kdo by si co sám zachoval, stajil, takový na hrdle bude trestán, buď kdo buď, žádných osob nevyjímajíc. A vůbec všechny kusy, jak jste slyšeli, držte, a kdo by nadržel, ten bude hodnou pomstou kázán bez milosti. Tak miní bratr Žižka, v ty časy náš nejvyšší hejtman a ostatní hejtmané i vsecky obce našeho bratrstva*”⁸¹.

Mluva Kuneše je výňatkem z Žižkova řádu z roku 1423: „*by ten vzatek a ty kořisti sneseny, svedeny, svezeny a na hromadu skladeny byly, a k tomu aby byli vydáni a voleni starší ze všech obcí, panských, rytířských, městských i robotězuov, aby věrně spůsobili ty věci chudým i bohatým a spravedlivě, jakž na koho sluší, rozdány a rozděleny byly. Jest-li pak žeby kto co vzal, nebo-li zachoval, a to bylo usvědčeno dobrým svědomím: k tomu takovému chtěli by popraviti, k jeho hrdlu i statku, buď kdož buď, žádných osob nevyjímajíce*“⁸².

⁷⁸ Havránek, B. *O dobovém zabarvení jazyka u Jiráska*, s. 348.

⁷⁹ Jirásek, A. *Proti všem*, s. 29.

⁸⁰ Havránek, B., s. 358.

⁸¹ Jirásek, A. *Proti všem*, s. 221.

⁸² Havránek, B., s. 358.

Dost hojně používá Jirásek také starých přísloví, opíraje se mimo jiné o Flajšansovu sbírku „Česká přísloví“⁸³. V románu *Proti všem* čteme například: *Hvozdenský zeman říkával s posměškem své nebožce ženě, že křivé, staré dřevo ne brzo kdo napraví, žeť ovečka není horší pastýřův. Všaktě mistr Jan pravdu děl, že Němec Čechu pře, když se had na ledě zhřeje.*

V projevech kněží, kteří v *Temnu* vystupují, opírá se Jirásek zase o soudobou literaturu, hlavně kazatelskou⁸⁴. Jeho vlastními literárními plody veršovanými charakterizuje v 22. kapitole Koniáše a o dobové dokumenty se opírá také Koniášovo kázání z kapitoly 24, jež na sobě nese všechny charakteristické znaky barokních skladeb kazatelských:

„Ano, tady všude po panstvích, v městech i na vesnicích, zůstávají ještě mnozí ve tmách bludů, pořád ještě jsou jim kacířské knihy nejmilejší, pořád je ukrejšují jako poklad nejvzácnější. Kdyby skrejše a sklepy, truhly a almary, kdyby komory a šroubky a špejchary mluvití mohly, ukázaly by nám pikhardské, zapověděné bible; kdyby se všechny došky rozpadnouti měly, vypadly by z nich postily jednoty bratrské, modlitby i kancionály žitavské a jiné, z Lutriján tajně donesené. Ale tito zatvrzelí písmáci zapomínají, že ten hrozný hřích na jejich vlastní vrub se vroubí, do jejich vlastních dlužních rejster se zapisuje. V své zaslepenosti se domnívají, že Svatému písmu lépeji rozumějí nežli kněží a učení. Sami si je vykládají a o něm mudrují. A kdo, kdo to jsou? Ať lásky vaše poslechnou: sviňáčkové, skotáčkové, kopáčkové, sedláčkové, ano i babice za doktory a vykladače Pisma se počítají! Ó nešťastné krtice, slepí vejrové, kteří věříte všelijakým svodníkům slepákům, Žitavákům nebo husitským písmákům.“⁸⁵

4.2. Analýza gramatických prostředků⁸⁶

K nejčastějším gramatickým prostředkům Jiráska, které podstatně archaizují jeho díla, patří přechodníky. V některých větách se může vyskytovat i několik přechodníků: *odpočinuvše něco málo a sedřimnuvše dali se zase na další útěk; to mluvil vstávaje; utíraje si ruce o sukni, prudce dodal; zardělý, prudce oddychuje, supaje, stanul nahoře pod dubem.*

K zastaralým prostředkům patří i vztažné zájmeno *an, ana* (který, která). *Nevědouc vyhlížela toho, jenž kalich nesl, a maně vykročila rychleji, když jej rozeznávala, an se bral v čele prvního ozbrojeného houfce ke spuštěnému mostu dobyté tvrze, aby odvedl panského purkrabí i jeho posádku do zajetí. Oba také, zhlédnuvše ji, ana čte, bezděky stanuli na samém kraji síně, aby nerušili.*

⁸³ Horálek, K. *O jazyce literárních děl Aloise Jiráska*, s. 12.

⁸⁴ Tamtéž.

⁸⁵ Jirásek, A. *Temno*, s. 175.

⁸⁶ Provádím podle: Horálek, K. *O jazyce literárních děl Aloise Jiráska*. Příklady jsem hledala sama.

Archaickým způsobem, pomocí příklonného -ť, -tě, vyjadřuje Jirásek důvodový nebo vysvětlovací vztah vedlejších vět: *byloť koncem dubna, musiliť se vyhýbati Hradišti hory Tábor, utekliť jim už jeden, dychtilať po suché, teplé jizbici, v níž by si mohla odpočinout, nebyltě valný čtenář.*

Jirásek používá také různé zastaralé pádové vazby, např. vyjádření vlastnosti nějaké věci nebo osoby pomocí konstrukce s předložkou *o*: *V klenuté místnosti o jediném zamřížovaném okně ohromných tlustých zdí...*

Při popisu a v charakteristikách Jirásek hojně užívá genitiv vyjadřující vlastnost: *nevysoký sedlák prokvetlých dlouhých vlasů; hned se dal do běhu vzhůru do hráze, jako by nebyl těla tak mocného a těžkého; v plné jeho, hladce oholené tváři, nosu pěkně zahnutého; na bílém koni prostého sedla, nevysoká fara roubených nebílených stěn.*

Jsou také doklady užití genitivu časového v neobvyklém spojení: *pak, hlavně zimního času...* Podobně je tomu i se zastaralým genitivem srovnávacím: *pilíř mohutnější ostatních.*

Častým jevem je genitiv záporový: *neslevil nikdy v louňovickém klášteře nikomu ani hodiny robotní práce, ani haléře, ani vejce z povinných platů; nebude ani platů, ani robot, tam jako by živých nebylo.*

K archaickým zvláštnostem je třeba počítat také na př. infinitiv s významem účelu: *počkej, ještě se podívám k rybníku, ohlédnout se po stezce, jak o ní na jednotě povídali.*

Kvůli častému používání různých zastaralých prostředků a konstrukcí jsou Jiráskovy věty dost dlouhé: *U dvou osedlaných hnědých koní, plných uschlého i mokrého bláta, z jejichž nozder vyrážely prchavé paprsky a kotouče bělošedé páry, tratící se v navlhlem sychravém vzduchu, stál ramenatý, nevysoký sedlák prokvetlých dlouhých vlasů v beranici, v přepásané sukni, maje sekeru za pasem. Predikáty vět hlavních nebo vedlejších často bývají na konci vět nebo souvětí: *Staroch, ohlédnuv se po proboštovi, jehož už nebylo viděti, jak prohlížeje dub se dostal za kmen, pokročil až k samému průvodci, aby jej, jak mnil, přesvědčil a ode všeho zlého úmyslu odvrátil.**

Shodný přívlastek často klade Jirásek za řídicí podstatné jméno: *mnich kláštera želivského.* Neshodný genitivní přívlastek stojí u Jirásky před jménem: *starého Štulce vysoká archa.* Přístavek klade Jirásek někdy na první místo tak, jak to bylo běžně ve starším jazyce: *od Lužnice řeky, od Blaníka hory.*

Kapitola 5. Recepce díla Aloise Jiráska dnešním čtenářem

Kvůli mému zájmu o to, jaká je dnešní popularita tvorby Aloise Jiráska u českého čtenáře, jsem se rozhodla provést nevelký sociologický výzkum. Poprosila jsem studenty Ústavu české literatury a literární vědy Filosofické fakulty Univerzity Karlovy, aby vyplnili krátký dotazník. Ptala jsem se studentů: 1. jaká díla Aloise Jiráska četli; 2. jestli podle nich popisuje a interpretuje Jirásek české dějiny správně; 3. jestli se ztotožňují s hrdiny, které vytvořil Jirásek, cítí se třeba dědici husitů; 4. jestli dílo Aloise Jiráska je pro ně coby české čtenáře i dnes živé, zda je někdy oslovovalo, např. v dětství.

Dostala jsem zpátky celkem 50 vyplněných dotazníků. Z odpovědí na první otázku vyplývá, že nejvíc čtenými jsou *Staré pověsti české*, *Filosofská historie* a *F. L. Věk* (částečně). Takové romány jako *Proti všem* a *Temno* nejsou dostatečně populární. Většinu odpovědí na druhou otázku by se dalo shrnout jako „nevím“, protože studenti nedali jednoznačné odpovědi, zda Jirásek popisuje a interpretuje české dějiny správně, nebo ne. Někteří respondenti uváděli, že nejsou historici a nemůžou tuto otázku posoudit; jiní vysvětlovali, že Jirásek není historik, ale spisovatel, tvůrce fiktivního světa, a tedy přesný historický popis není jeho úkolem, „pokud některé historické události interpretuje po svém, je to naprosto legitimní postup zcela v mezích jeho autorské licence“. Řekla bych, že Jirásek interpretuje dějiny umělecky.

Druhá, menší část odpovědí na druhou otázku byla negativní. Studenti psali, že Jiráskova interpretace je černobílá, jednostranná, že autor idealizuje husitství, jednoznačně odsuzuje pobělohorskou dobu, že pro něho, co je domácí, to je dobré, co je cizí, to je špatné. V jedné z odpovědí také zazněl názor, že „Jirásek vykresluje husity jako hrdiny bojující za dobrou myšlenku, ale nepopisuje je jako lapky, kteří vypalovali hrady, kradli a ničili církevní majetek“. Z přečtených děl přitom byly uvedeny jenom *Staré pověsti české*, *F. L. Věk*, *Temno* a *Skaláci*. Je vidět, bohužel, že respondent je celkem pod vlivem předsudků, protože třeba v románě *Proti všem* Jirásek podává husity ne jenom jako boží bojovníky, ale i jako „lupiče, kteří vypalovali hrady a ničili církevní majetek“. Pozitivní odpovědi na druhou otázku uvedlo nejméně studentů, ale i v tomto případě by se obdržené názory daly klasifikovat jako „spíš ano“ než „určitě ano“.

Odpovědi na třetí otázku byly většinou negativní. Asi nejnegativnější odpovědi byla tato: „pokud se někdo dnes ztotožňuje s husity, vypovídá to o jeho neznalosti dějin a zahořklém čecháčkovství“. Někteří studenti ale psali, že i když se s Jiráskovými hrdiny neztotožňují, jsou jim sympatičtí. Jako nejsympatičtější postavu nazývali přitom F. L. Věka.

Jenom několik respondentů napsalo, že jsou schopni vžít se do Jiráskových postav (nejoblíbenější postavou zase byl F. L. Věk) nebo že „*cítí určitou spojitost s Husity*“.

K mému překvapení na čtvrtou otázku odpovědělo pozitivně nejvíce studentů, tzn. že dílo Aloise Jiráska je pro ně i dnes živé. O většinu kladných názorů se ale zasloužily *Staré pověsti české*, které respondenti uváděli jako nejvíc oslovující četbu z dětství. Hodně studentů ale také napsalo, že byli pod vlivem předsudků o „těžké čitelnosti“ Jiráskových děl, pak však byli mile překvapení, když nakonec nějakou knihu od Jiráska přečetli. Negativní odpovědi na poslední otázku studenti většinou zdůvodňovali tím, že Jiráskův styl, způsob jeho narace není pro dnešního čtenáře atraktivní: texty jsou psané archaickým jazykem, jsou dlouhé a moc popisné.

I když provedený výzkum neodpovídá přesným sociologickým požadavkům (studenti ÚČLLV FF UK rozhodně nejsou reprezentativní skupinou a Jiráska číst musejí jako bohemisté), zda se, že má pravdu paní prof. D. Moldanová, když píše, že „*moderní Češi, kteří jsou ke své historii mnohdy ironičtí a mají výrazný odpor k vlasteneckému sentimentu a idealistickým gestům, si u Jiráska nepřijdou na své. To, jak se z milovaného a čteného autora stal autor málem zapomenutý, může též vypovídat, do jaké míry se proměnila sebeinterpretace české historie během nějakých šedesáti – sedmdesáti let, jak málo se současní Češi ztotožňují s hrdiny, které vytvořil na přelomu 19. a 20. století dobrý realistický autor*“⁸⁷.

⁸⁷ Moldanová, D., s. 88.

Závěr

Doba národního obrození znamenala pro historický žánr v české literatuře mimořádně exponované postavení, protože se historický román stal nositelem výrazných politických postojů, pomáhal formování národního vědomí poukazem na slavnou minulost a spoluvytvářel národní mýtus. Na tento úsek dějin české literatury navazuje i Jiráskova tvorba, která většinou, na úkor uměleckým kvalitám, byla pojata jako trvalý zdroj poučení a bojové energie národa.

Největší dezinterpretací se Jiráskova tvorba dočkala po druhé světové válce, v čase nástupu komunistického režimu. Sovětští ideologové se snažili pomocí Jiráskových děl ospravedlnit nástup komunistické moci a prováděli fantastické historické paralely. Českému čtenáři, vedenému „správnou“ interpretací, nezbývalo nic jiného jak přijat Moskvu za dědice táborských tradicí. Ideologická manipulace Jiráskovy tvorby byla natolik silná, že izolovat autorova díla od jejích neblahých účinků je sotva možné i dnes.

Avšak pokus o objektivní určení specifických rysů a kvalit Jiráskova umění stojí za to. Jiráskův přínos české historické próze – kronikářská kompozice – otevřel cestu realistickému historickému románu s výraznou deheroizací postav a následující aktivizací vypravěče. Kromě autorského vševědoucího vypravěče, jak je zvykem myslet, u Jiráska vystupuje ještě vypravěč-postava (personální vypravěč) a zmnožený vypravěč neboli znásobená vypravěčská situace. Autor přitom pracuje hned s několika druhy vyprávění, třeba s vyprávěním-vzpomínkou a vyprávěním-předváděním, a proto jeho díla nejsou nudná. Autor rád používá metodu ozvěny a kontrastní princip, spojuje motivy historické a ahistorické.

Jiráskovy postavy dotvářejí obraz epochy, jsou pojaté jako určitý typ, charakteristický pro danou dobu. Jsou tedy nositeli individuálního a historického děje. V dílech mívají roli „kamery“, a jsou rozestavení tak, aby se jimi pokryla vždy alespoň dvě prostředí. Autor své postavy charakterizuje hlavně jednáním, psychologická kresba je omezena na minimum. Díky Jiráskovým postavám je nejlépe vidět, že autor nepopisuje dějiny polarizovaně, v jeho dílech vždycky vystupuje třetí skupina hráčů, která zmírňuje antagonismus, a autorova přízeň nepatří výhradně jedné skupině.

Jiráskův jazyk je opravdu těžký, kvůli velkému množství archaických prostředků, které nejsou pochopitelné pro moderního čtenáře bez vysvětlujících poznámek. Avšak pro mě jako cizinku texty s hromadou výrazů z obecné češtiny, které rádi používají modernější autoři, není o hodně jednodušším čtivem než Jiráskovi kroniky. Když uvážíme, že jsem oproštěna od ideologických předsudků proti Jiráskovi, což je charakteristické mnohým českým čtenářům, lze usoudit, že nejlepším čtenářem Jiráska byl by cizinec.

Literatura

Primární literatura:

1. Jirásek, A. *Proti všem*. Praha: Práce 1987
2. Jirásek, A. *Temno*. Praha: Československý spisovatel 1985

Sekundární literatura:

1. Bauer, M. *Ideologie a paměť. Literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století*. Jinočany: H&H 2003.
2. Dokoupil, B. *Český historický román 1945–1965*. Praha: Československý spisovatel 1987.
3. Havránek, B. *O dobovém zabarvení jazyka u Jiráska*. In Alois Jirásek: sborník studií a vzpomínek na počest jeho 70. narozenin / poř. M. Hýsek. Praha: Otto 1921, s. 348 – 362.
4. Horálek, K. *O jazyce literárních děl Aloise Jiráska*. Praha: Orbis 1953.
5. Janáčková, J. *Alois Jirásek*. Praha: Melantrich 1987.
6. Janáčková, J. *Jiráskovo vypravěčství, jeho charakter a funkce*. In Česká literatura 1967, roč. 15, č. 4, s. 285 – 312.
7. Jedlička, J. *České typy a jiné eseje*. Praha: Plus 2009.
8. Langer, F. *Byli a bylo. Vzpomínky*. Praha: Akropolis 2003.
9. Lederbuchová, L. *Průvodce literárním dílem*. Jinočany: H&H 2002.
10. Moldanová, D. *České příběhy*. Ústí nad Labem: Acta Universitatis Purkynianae 2007.
11. Nejedlý, Z. *Alois Jirásek a společenský význam jeho díla*. Praha: Československý spisovatel 1951.
12. Nejedlý, Z. *Doslov*. In A. Jirásek. *Proti všem*. Praha: Naše vojsko 1950.
13. Nejedlý, Z. *Doslov*. In A. Jirásek. *Temno*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy 1955.
14. Pešat, Z. *Alois Jirásek*. In Dějiny české literatury 3 / red. M. Pohorský, Praha: ČSAV 1961, s. 431-464.
15. Pešat, Z. *Boj o Aloise Jiráska v zrcadle kritiky*. Praha: Československý spisovatel 1954.
16. *Příruční slovník jazyka českého*. Dostupný on-line <http://psjc.ujc.cas.cz>
17. *Šaldův zápisník II*. Praha: Československý spisovatel 1991.